
ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՐԱՖՖՈՒ «ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԵՐԿԻ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

ԶԻՆԱԻԴԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

Պատմավիպասան Րաֆֆին, «Խամսայի մելիքությունների» կերպարների համակարգում բնութագրելով պարսից շահերին, ընդգծում է հայերի, Արցախի մելիքների նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքը, որը տարածաշրջանում իրենց տիրապետությունը հաստատուն տեսնելու ընդգծված քաղաքականության հետևանք էր:

«Խամսայի մելիքությունների» շարադրանքում զարգացնելով գեղարվեստական արձակի մանրապատում տեսակները՝ գրողը ժողովրդական ավանդապատումներին հետևելով ու հղկելով, օգտագործել է առակը, զրույցը, ասույթը, իմաստասիրությունը, անեծքը և այլն՝ դրանք մաքրելով ու հասցնելով պատկերավոր խոսքի արտահայտչականության ու երևույթի խոր իմաստային բացահայտման:

Շարադրելով «Խամսայի մելիքությունները»՝ պատմական նյութին զուգահեռ Րաֆֆին ներկայացնում է նաև գեղարվեստական անդրադարձներ, վիպական հյուսվածքներ, որովհետև Արցախի մելիքների պատմությունն իր վրա կրել է ժամանակի նկարագիրը՝ իր բոլոր շերտերով: Արցախահայության ճակատագիրը մելիքների պատմության շղթայված մի պարույրն է ու անքակտելի էջը: Գիրքը ներկայացնում է հինգ մելիքների թե՛ աշխարհագրագոյություն, թե՛ քաղաքական, իրավական, ազատասիրական մտքի ուղղվածությունը, թե՛ բարոյական ու էթնիկ հասկացությունների՝ ներքին մարդու կայացման հոգեբանական բարդ շերտերը, հայրենասերի բարձր որակների վարվեցողության պատկերը, թե՛ դպրասիրության ու նրա դրսևորումների շարժը, մելիքությունների ներքին և արտաքին դիրքը, թե՛ հասարակական-քաղաքական կյանքն ուղղորդելու ճիշտ ընկալումը, հարաբերությունները կարգավորելու ճանապարհը:

Քանայի բառեր – Րաֆֆի, «Խամսայի մելիքություններ», կերպարների համակարգ:

Պատմավիպասան Րաֆֆին, «Խամսայի մելիքությունների» կերպարների համակարգում բնութագրելով պարսից շահերին, ընդգծում է հայերի, Արցախի մելիքների նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքը, որը հետևանք էր տարածաշրջանում իրենց տիրապետությունը հաստատուն տեսնելու ընդգծված քաղաքականության:

Թե՛ Շահ Աբասը, թե՛ Նադիր Շահը հրովարտակներով Արցախի մելիք-

ներին հաստատեցին իրենց մեղքական իրավունքներում՝ որդոց-որդի:

Շահերը նաև պատժում էին մեղքներից նրանց, ովքեր փորձում էին հավատարիմ չլինել կամ «թշնամական» քայլ կատարել: Այս քաղաքականությունը վարել են նաև մնացած շահերը (Աղա Մուհամմեդ, Աբաս Միրզա և ուրիշներ):

Այսպես, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյան մելիք Հուսեինի (1736), ապա նաև վերջինիս հաջորդած մելիք-Միրզա-Բեկ II-ի գլխատումից հետո շահի հրամանով մելիք նշանակված մելիք Հուսեինի որդուն՝ կաղ Հովսեփին (ծնված Դիզակի մելիք Ավանի խանի քրոջից՝ Աննա խաթունից, ըստ պարսիկների՝ մելիք Հուսեին) բնութագրելով՝ Րաֆֆին նրան անվանում է «չափազանց հեզաբարո, գրասեր, խելացի մարդ՝ բայց մի ոտքով կաղ և փոքրահասակ»¹, իսկ նրա անհամամայր եղբայր Շահնազար II-ին՝ «վայելչահասակ, գեղեցիկ և չափազանց փառասեր տղամարդ...., Ղարաբաղի կործանիչ...., հանդուգն, աներկյուղ...., սաստիկ անբարոյական մարդ....՝ ծնված ազգությամբ թուրք Նախիջևանի խանի աղջկանից՝ Զոհրա խանումից»², ում գերել էր մելիք Հուսեինը և հետը ամուսնացել:

Տրված բնութագրումները բնորոշում են մարդկային հատկանիշները, հուշում, թե որտեղից է գալիս մելիքությունների պատմության էթնիկական տրվածքը՝ անմիաբանությունը, դրա հետևանքով ծիլ տված արյունալի բախումները:

«Խամսայի մելիքությունների» շարադրանքում այս երևույթն առկա է դառնում թե՛ Մելիք Շահնազար II-ի, թե՛ Ռուստամի ու այլ անմիաբանների տիպական գծերում:

Մելիք Միրզա խանը և նրա ժառանգները՝ Մելիք Ալլահվերդին (չփոթել Հասան-Ջալալյան մելիք Ալլահվերդու հետ) և Մելիք Ղահրամանը, պատմական կերպարներ են: Րաֆֆին, բնութագրելով հերոսներին, նրանց ներկայացնում է նաև վիպական շղարշներով՝ հետևելով ավանդություններին: Անշուշտ, ժողովուրդը նրանց մասին հետաքրքիր պատմություններ է ստեղծել՝ յուրաքանչյուրին որակելով ըստ արժանիքների: Օրինակ՝ անմիաբան Մելիք Ղահրամանը մատնությամբ Խաչենի Հասան-Ջալալյան իշխանին՝ քաջ ու անպարտելի Մելիք Ալլահվերդուն, իբր խորհրդի իր տուն՝ Խնձրիստան կանչելով կալանավորեց և ուղարկեց Փանահ խանին: Վերջինս դահիճներին հրամայեց

¹ **Րաֆֆի**, Խամսայի մելիքությունները, Եժ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, «Հայպետհրատ», 1959, էջ 203:

² Նույն տեղում, էջ 203, 205:

գլխատել իշխանին, կոտորել նրա ընտանիքը, իսկ արդյունքում Շահնազարն իր եղբայրասպան արյունոտ ձեռքերը թաթախեց եղբոր որդու՝ Սայի բեկի արյան մեջ՝ վախենալով, որ վերջինս կլուծի հոր՝ մելիք Հովսեփի արյան վրեժը: Փանահը, իր տված խոստումի համաձայն, մատնիչ Ալլահվերդուն հանձնեց Խաչենի մելիքությունը. այս կերպ Փանահի դաշնակիցներ դարձան Վարանդայի և Խաչենի մելիքները:

Անշուշտ, Րաֆֆուն այս հարցերի շարադրմանն օգնել են նաև Պլ. Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետի» վիպական պատումների հետաքրքիր շարժը, հերոսների վարքը, մելիքների առջև ծառայած ոչ միայն կենսական, այլև քաղաքական, իրավական ու այլ կարգի բարդ խնդիրները, որոնք փորձել են հաղթահարել: Րաֆֆին դրանք պատմագրական ուղղվածությամբ ու հիմնարար քննությամբ է ներկայացրել «Խամսայի մելիքություններում»:

Նույնատիպ երանգների գեղարվեստական մարմնացումներով է կերպավորված պետական հանցագործ հռչակված ջառջի Փանահի կերպարը՝ տրված տիպական հանգուցալուծումներով՝ ռաֆֆիական արվեստի վարպետությամբ:

Փափուկ դիվանագիտության, խորամանկության մարմնացում, պարսկական բարքերն ընդօրինակած, պարսկական կառավարությունից փախած Փանահը, իր կայացման սկզբնական շրջանում փորձելով բերդեր (Բայաթ, Ասկերան) կառուցել և պատժվելով հայ մելիքներից, փոխեց գործելու տակտիկան և ստրատեգիան՝ սպասելով հարմար ու ձեռնտու պահի, որը շատ չուշացավ:

Խաբեությամբ Մելիք Շահնազարից վերցնելով Շուշին և անառիկ բերդ «հիմնելով»՝ փորձեց նաև անմիաբանության, խարդախության գործոնով Խամսայի մելիքներին իրար դեմ լարել, նրանց ջլատել, մելիքների միաբանությունը քանդելու «առաքելությամբ» Մելիք Շահնազարի հետ դարձավ Ղարաբաղի գերեզմանափորը: Ինչպես տեսանք, նաև դեպքերի բերումով, իր կողմը գրավելով Վարանդայի և Խաչենի մելիքներին, ամրապնդեց իր դիրքերը:

Որքան էլ Փանահն իր դաշնակիցների հետ փորձում էր Ղարաբաղում դրության տեր դառնալ, նրան չէր հաջողվում, պատժվում էր Գյուլիստանի մելիք Յուսուբի, Ջրաբերդի մելիք Աթամի, Դիզակի մելիք Եսայու զորքերից: Փանահի անկարողությունը ցույց տալու համար Րաֆֆին ներկայացնում է ժողովրդի մեջ պատմվող մի **առակ**, որը լույս է սփռում Ղարաբաղի կյանքի սովերոտ կողմերի վրա. «Մինչև այսօր **առակ** է դարձել Ղարաբաղի ժողովրդի մեջ,- գրում է Րաֆֆին,- թե Թյուլի-Արզումանը, Դայի Մահրասան և Չալաղան-

Յուզբաշին ամբողջ յոթն տարի թույլ չտվեցին, որ մի թուրք անց կենար Մազեկամուրջից (Մազի-կամուրջ կոչվում է Գարգար գետի վրա գտնվող կամուրջը Շուշի բերդի մոտ) դեպի Ջրաբերդի և Գյուլիստանի կողմերը»³:

«Խամսայի մելիքությունների» շարադրանքի այս և տարբեր մասերում ևս, զարգացնելով գեղարվեստական արձակի մանրապատում տեսակները, ինչպես տեսնում ենք, գրողը, ժողովրդական ավանդապատումներին հետևելով ու հղկելով, օգտագործել է առակը, զրույցը, ասույթը, իմաստասիրությունը, անծեքը և այլն՝ դրանք մաքրելով ու հասցնելով պատկերավոր խոսքի արտահայտչականության ու երևույթի խոր իմաստային բացահայտման:

Բաֆֆին վիպական հյուսվածքում գործող ժողովրդական վրիժառու Դալի-Մահրասայի (դալի-գիժ.- Ավագ վարդապետ) մականվան մասին նշում է, թե ժողովուրդը չի մոռացել իր հերոսներին, և որ արևելքի XV դարի հերոսը՝ Քորոլլին և նրա խմբի քաջերը կոչվում էին **դալիներ (գժեր)**: Նույն հատկանիշը ժողովուրդը իր սիրած հերոսին՝ Ավագ վարդապետին էր տվել, ինչպես X դարում՝ **Սասնա ծռերին**:

Այսպիսով, Դալի-Մահրասան Ղարաբաղի հայոց վիպական գծերով օժտված, անհավանական երևացող Քյոռոլլին դարձավ:

«Ժողովուրդը գուցե մինչև հավիտյան կիշե այն բոլոր հրաշքները,- գրում է Բաֆֆին,- որ կատարել է նա իր կռիվների մեջ: Երբ նստում էր իր նշանավոր մոխրագույն (բոգ) նժույգի վրա և կայծակի նման նետվում էր դեպի պատերազմի դաշտը, նրա ահարկու, որոտալից ձայնը բավական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար»⁴:

Վիպասանի գրչի տակ բացահայտվում են արցախցի հերոսի կերպարային անհատականացված գծերը, որոնք ներկայացնում են արցախահայության բնավորության լավագույն տիպական հատկանիշները, թշնամիների դեմ գիտակցված, անողոք պայքարը, սրբազան հայրենիքի պահպանումը:

Եկեղեցու մոլեռանդ մասսան չներեց գիժ արեղային իր կատարած արյունահեղությունների համար: Սիմոն կաթողիկոսի աթոռակալության ժամանակ արեղային տարան էջմիածին ու բանտարկեցին սառցատան մեջ, որ ապաշխարի:

Բաֆֆին նշում է, թե մի օր գիժ արեղան իր բանտի մեջ լսեց, որ վանքում ինչ-որ աղմուկ և իրարանցում է տիրում: Նրա հարցին պատասխանեցին,

³ Նույն տեղում, էջ 211:

⁴ Նույն տեղում, էջ 212:

թե Ջալալի քրդերը թալանեցին վանքի անասունները, գուցե նաև կկողոպտեն վանքը:

Դալի-Մահրասան խնդրեց, որ իրեն մի ձի և մի քանի զենք տան: Նրա խնդիրը բավարարեցին: Ապաշխարողը, հեծնելով ձին, նետվեց ավազակների հետևից: Մի որոշ ժամանակից հետո աբեղան վերադարձավ՝ իր հետ բերելով Ջալալի քրդերի կողոպուտը: Վանահայրն ազատ արձակեց աբեղային՝ երդում առնելով, որ այլևս մարդասպանությամբ չի զբաղվի: Պարզ է, որ աբեղան չպահեց խոստումը, քանի որ մեղք չէր համարում իր հայրենիքի թշնամիներին կոտորելը ու շարունակում էր մասնակցել մեյիքների մղած բոլոր պատերազմներին: Դրանցից մեկի ժամանակ Գանձակի մոտ լեզգիների հետ պատերազմելու ժամանակ, ահագին կոտորած անելով, գիշերվա մի ժամի փորձեց մի քիչ հանգստանալ՝ նստելով մի քարի: Չորս կողմը սփռված դիակներ էին՝ ընկած աբեղայի հարվածներից: Դեռևս կենդանի լեզգիներից մեկը, գլուխը բարձրացնելով, կրակեց և սպանեց աբեղային:

Մեծ սուգով քաջի մարմինն ամփոփեցին Գանձակի մայր եկեղեցու գավթում:

Դալի-Մահրասայի տոհմից էր մի այլ ժողովրդական վրիժառու-հերոս՝ մեյիք Ռուստամի նիզակակից Տեր Հարությունը:

Ժողովրդական մյուս վրիժառուն Թյուլի-Արզումանն էր: Թյուլի թուրքերենում նշանակում է ավազակ: Վերջինս անչափ աներկյուղ էր, աննկարագրելի քաջություն, հրաշքներ գործող: Քարավաններ ու գյուղեր, քաղաքներ էր կողոպուտի ենթարկում օրը ցերեկով: Արզումանը մեյիք Աթամի հոր՝ մեյիք Իսրայելի հովվի որդին էր, մանկական հասակում ոչխարներ էր արածեցնում: Երիտասարդության տարիներին դարձավ մեյիք Աթամի ընտիր ու հավատարիմ զորավարներից մեկը:

Ժողովուրդը, վիպելով իր սիրելի հերոսի մասին, նրան զարմանահրաշ, հերոսական հատկանիշներ է վերագրում:

Հիմնական թշնամիներից մեկը պարսիկների համար դարձել էր Փանահ խանը: Վերջինս ամեն տեսանկյունից պատուհասվել էր Թյուլի-Արզումանից: Իրեն հատուկ խորամանկ հնարքով Փանահ խանն Արզումանի հորը՝ Սարգսին, բռնել տվեց և իբրև պատանդ փակել տվեց Շուշիի բերդում: Մի օր Սարգսին հարցաքննելով՝ Փանահն ասում է. «Իսրատիր քո որդուն, որ դադարե չարագործությունից. նա Ղարաբաղի երկիրը ավերակ դարձրեց. Մագեկամուրջը թողեց կարոտ մարդիկների անցուդարձից:– Ես Արզուման անունով որդի չունեմ,– պատասխանեց ծերունի հայրը սառնասրտությամբ:– Ինչպե՞ս

չունես,- հարցրեց խանը բարկանալով:- Մի՞թե այն արյունարբու Արզումանը, որ իմ երկրները կողոպտում է, որ իմ շինականների տները հրդեհում է, որը ինձ ամեն օր հանգստություն չէ տալիս, մի՞թե այդ ավազակը քո որդին չէ:- Այո՛, իմ որդին չէ,- պատասխանում է դառնացած ծերունին,- եթե նա իմ որդին լիներ, քեզ մինչև այսօր կենդանի չի պիտի թողներ և քո բերդի ավերակները քո գերեզմանը պիտի դարձներ...»⁵:

Կատաղած խանը հրամայում է գլխատել դառնացած հանդուգն Սարգսին:

Բաֆֆին, Իբրահիմին համեմատելով հոր՝ Փանահի հետ, որդուն մահմեդական մոլեռանդության տիպար էր անվանում. «Նա ոչ միայն հալածում էր քրիստոնեությունը, այլ բռնությամբ ստիպում էր շատերին ընդունել մահմեդականություն...»⁶:

Իբրահիմի այդ վարմունքը խիստ վիրավորում է Արցախի մելիքների, արցախցիների կրոնական զգացումները: Այդ էր պատճառը, որ վերջիններս, այլ հնար չգտնելով Իբրահիմի ոճրագործության առաջն առնելու, պատահած ժամանակ սպանում էին Քրիստոսի հավատն ուրացողներին:

Դալի-Մահրասան երդվել էր, թե չարագործ Իբրահիմը որքան հայ կրոնավորի, այնքան թուրք է սպանելու: Այլ էր Թյուլի-Արզումանի վարմունքն այս հարցում. կատարելով միսիոների դեր՝ իր ձեռքն ընկած մահմեդականներին ստիպում էր անպայմանորեն խոստովանել քրիստոնեական կրոնի ճշմարտությունը և մահմեդականության ստությունը՝ այդ ամենը կատարելով սրի օգնությամբ: «Մի դեպք,- գրում է Բաֆֆին,- որ Ղարաբաղի հայերի բերանում **առակի** ձև է ստացել, արտահայտում է այդ մարդու (Թյուլի-Արզումանի - Զ. Բ.) կրոնական նախանձախնդրության հատկանիշները: Մի անգամ Արզումանը պատահում է մի բարձրաստիճան թուրք մոլլայի, որն իր ծառաների հետ գնում էր Շուշիի բերդը: Բռնում է մոլլային և իր սուրը նրա պարանոցի վրա դնելով՝ ասում է. «Եթե կխոստովանվես, որ Քրիստոսն աստված է, ես քեզ չեմ սպանի»: Մոլլան խոստովանվում է: Արզումանն այդ խոստովանությունը երեք անգամ կրկնել է տալիս և ապա բաց է թողնում մոլլային... Խանը... բարկությամբ հարցնում է. «Մի՞թե դու խոստովանվեցար, որ Քրիստոս աստված է:- Այո՛, խոստովանվեցա,- պատասխանում է մոլլան:- Իսկ եթե դուք,

⁵ Նույն տեղում, էջ 214:

⁶ Նույն տեղում, էջ 253:

վեհափառ խան, Արզումանի ձեռքը ընկնեիք, կասեիք, ոչ թե միայն Քրիստոսը աստված է, այլ և դու ինքդ, Արզուման, աստվածների աստվածն ես...»⁷:

Այս առակում երևում են Արցախի, արցախահայության ճակատագրի վտանգված դիմագիծը, հասարակական կյանքի ոչ կայուն՝ որոգայթներով լի քաղաքական նկարագիրը և միաժամանակ արցախցու արիական, աներեր կամքն ու անխորտակելի ուժը, դյուցազնական կերպարը ռիսերիմ, ոճրագործ Իբրահիմի ու նրա որդեգրած քաղաքականության, ընդհանրության մեջ բոլոր կարգի թշնամիների հանդեպ:

Թյուլի-Արզումանի, Դալի-Մահրասայի արիական գործերի մասին պատմվող վիպական կտորները շարունակվում են գրքի շարադրանքի տարբեր էջերում՝ տիպական դառնալով արցախցի հերոսների, մելիքների՝ հայրենիքի պատիվն ու հարգը, շահերը պաշտպանող հերոսների կատարած քաջագործություններում: Ժողովրդի սիրելի հերոս Թյուլի-Արզումանը սպանվում է Գանձակի պաշտպանության ժամանակ:

Խորիմաստ միտք պարունակող «**Հափշտակող կամ ասպատակող հարյուրապետ**» մականունն ունի վիպական բացառիկ հատկանիշներով բնութագրված ժողովրդական մյուս վրիժառուն՝ Չալաղան-Յուզբաշին, ով առավելությամբ ավազակապետ էր, ոչ թե զորապետ: Ժողովուրդը չէր հիշում նրա իսկական անունը, ու թե ինչպիսի վախճան ունեցավ իր սիրելի հերոսը: Նրան իր արհեստի անունով էին հիշում ժամանակակիցները: Րաֆֆին գրում է, թե Չալաղան-Յուզբաշին այն 32 պատգամավորներից մեկն էր, որոնք անդադար դիմում էին ռուսաց արքունիքին և իրենց հայրենիքի փրկության համար օգնություն խնդրում: Քաջարի արցախցին տեսնելով, որ ապարդյուն է քաղաքականությամբ հայրենիքի համար որևէ օգտակար գործ կատարել, սկսում է գործել սրով: Հասկանում է, որ օտարները միմիայն իրենց շահերն ունեն և գործում են այդ շահերից ելնելով՝ անտես անելով հայոց բոլոր կարգի ծառայությունները, նվիրվածությունները, որ օտարների, նույնիսկ հավատակից պետությունների վրա հույս դնելն անիմաստ է ու խաբկանք, քաղաքական միամտություն: Այստեղ շոշափելի են **արցախցու քաղաքականապես հասունացումը**, ազգային ճակատագրի հարցում ճիշտ կողմնորոշման հասնելը, սթափ որոշում կայացնելը, թեկուզ այդ ամենին հասնելու ճանապարհները խորդուբորդ են, որոգայթներով լի, ամենօրյա դաժան պայքար հազար ու մի ճակատումների դեմ՝ ստեղծված խառնակ ու անբարո ժամանակներում: Ուստի

⁷ Նույն տեղում, էջ 253:

պետք է գործել՝ ելնելով ազգային շահերից, ազգային գաղափարակարգից:

Չալաղան-Յուզբաշու՝ այդ մեծ հայրենասերի ապրած ամրոցի ավերակները կարծես ներկաներին այսօր էլ հուշում են իրենց մեջ թաղած հուշիկների, ճակատագրական ժամանակների, հերոսական արցախցիների մաքառումների, պայքարի ողիսականը, երևոյթների պատմականությամբ հանդերձ խոր առասպելականությունը: Ամրոցը գտնվում է Ջրաբերդ գավառում՝ Երից մանկանց վանքի հանդեպ՝ մի նեղ ձորի մեջ՝ շրջապատված խիտ անտառներով՝ Թըրդի գետի ափերի մոտ:

Վիպապատմական կերպավորումներ են Գանձակի խաները՝ Ուղուրլու խանի որդի Շահվերդի խանը, որդին՝ Ջավատ խանը: Նրանք բարեկամաբար էին տրամադրված դեպի Արցախի մելիքները, ժողովուրդը: Այդ կարևոր գիծը երևում է «Խամսայի մելիքությունների» համարյա ամբողջ շարադրանքում:

Հայերի, Արցախի մելիքների կողմից պահպանվող այդ ամուր բարեկամության առաջատար գծում կանգնած էին Ջրաբերդի մելիք Աթամը, որդին՝ մելիք Մեջլումը, Գյուլիստանի մելիք Յուսուֆը, մայրը՝ քրիստոնեություն ընդունած իմաստուն Ղամար Սոլթանը՝ Գանձակի Շահվերդի խանի եղբոր աղջիկը: Բաֆֆին լավագույնս է ներկայացնում այդ կարևոր օղակը՝ ի տարբերություն մելիքներին հաճախակի դավաճանող, բանսարկող վրաց իշխանավորների:

«Շահվերդի-խանը,- գրում է Բաֆֆին,- բարեսիրտ մարդ էր, որպես առհասարակ եղել են Գանձակի խաները: Նա ծագումով թուրք չէր, այլ պարսիկ էր. պարսիկները համեմատաբար ավելի բարի են եղել դեպի քրիստոնեյաները, քան թե վայրենի, մանգոլական թուրքերը: Իր սահմանակից և հեռավոր խաների մեջ (որպես էին Շաքիի, Շիրվանի, Շուշիի, Դերբենդի, Բաքվի և այլ խաները) Շահվերդի-խանը ավելի բարձր դիրք ուներ և ձայն. նա պարսից կառավարությունից ճանաչված էր որպես բեգլեր-բեգի, այսինքն՝ իշխանների իշխան»⁸:

Խորամանկության, անհավատարմության, մատնության, գողոցության, ազգային հեղհեղուկ տիպական գծերով են կերպավորված վրացի բարձր դասը, արքաները՝ Թեյմուրազը, Հերակլը:

Ինչպես ժամանակին ուխտադրուժ Ֆաթալի խանը, նույնպես ընչաքաղց Թեյմուրազը դրժում է Արցախի մելիքների, մելիք Յուսուֆի հետ կնքած պայմանը՝ հաղթված Փանահին, Մելիք Շահնագարին, մելիք Միրզա խանին տալ

⁸ Նույն տեղում, էջ 218, 219:

իրենց ձեռքը, և իր տիպական կերպարային գծերի համաձայն՝ Փանահից և անմիաբան մելիքներից փրկագին շորթելով բաց է թողնում:

Այսպիսով, հայոց մելիքների ամենազվխավոր ցանկությունը՝ համառ կռիվների ընթացքում գերել ու պատժել Փանահին և դավաճան մելիքներին, դժբախտաբար մնում է անկատար: Ժողովուրդը հոգնել էր 20 (քսան) տարի անընդմեջ ընթացող կռիվներից:

Շահվերդի խանի միջնորդությամբ քսանամյա պատերազմներից հետո հաշտություն կայացավ մելիք Աթամի, մելիք Յուսուֆի և Փանահի միջև: Վերջինիս պարտավորեցրին չխառնվել մելիքների գործերին:

Փանահն իր խոստումը պահեց մինչև վերջ: Որդին, որի բնավորության գծերը, ռիսակալության զգվելի շերտերը կգերազանցեին նույնիսկ անչափ վտանգավոր հրեշներին, սատանային, մի որոշ ժամանակից հետո խորամուխ եղավ մելիքների կյանքի ցանկացած հարցի մեջ, ըստ **առածի՝** չարության մեջ գերազանցելով բոլոր մահկանացուներին, ռիսակալության մեջ՝ ներքին եսը ցուցադրելով այլանդակի, բազմադեմ քաղաքական ոճրագործի տիպական գծերում:

Հերոսական գծերով է օժտված Դիզակի մելիք Եսային: Ըստ Րաֆֆու՝ նա կարողացած մարդ էր. բավական հմտություններ ուներ տարբեր բնագավառներում, մանավանդ իմաստնացած էր հայոց, պարսից ու արաբական դպրությունների մեջ: Անչափ հայրենասեր էր, քաջարի, հայրենական սրբություններն ու ավանդությունները պահպանող: Նրա ներաշխարհը ներքին մարդու զարգացման հզոր աբստրակցիա է արձանագրում, դառնում էթիկայի ու հայրենասիրության բարոմետր:

Մելիք Եսայու Սոնա անունով դուստրը Մելիք Շահնազարի կինն էր: Մելիք Շահնազարից և Սոնայից ծնված գեղեցկուհի Հուրիզադին հայրը կնության է տալիս Իբրահիմ խանին՝ կատարելով ևս մի ամոթալի գործ, այն է՝ փորձելով իր բարեկամությունը Փանահի որդու՝ Իբրահիմի հետ շարունակական տեսնել:

Այդ քստմնելի արարքը երկար ժամանակ նոր արյունալի կռիվների պատճառ հանդիսացավ մելիք Եսայու և Մելիք Շահնազարի ու նրա դաշնակիցների միջև: Դեպի Տող կատարված հարձակումներից մեկի ժամանակ մելիք Եսային գերեց դավաճան ու անմիաբան մելիք Միրզա խանին: Հին ավանդության համաձայն՝ մելիք Եսային, սուրը բռնելով որդրմելի դավաճանի գլխին, ասաց. «Դո՛ւ, Միրզա-խան, շատ նման ես այն դավաճանին, որին կոչում էին Մեհրուժան: Նա ուրացավ մեր կրոնը, նա պարսից ձեռքում գործիք

եղավ և սկսեց մեր հայրենիքը ավերակ դարձնել: Նրան, որպես վարձատրություն իր կատարած չարագործությունների համար, խոստացել էին Հայաստանի թագը... Հայոց զորավարներից Սմբատ Բագրատունին կրակի մեջ շիկացած շամփուրին պսակի ձև տվեց և, դնելով նրա գագաթի վրա, ասաց. «Դու ցանկանում էիր հայոց թագավոր լինել, ահա՛ ես, իբրև ասպետ և թագակիր, պսակում եմ քեզ...»: Բայց դու,- շարունակում է իր ցասումնալից խոսքը մելիք Եսային,- գոնե Մեհրուժանի չափ փառասիրություն չունեիր. դու միայն մի ցած դավաճան էիր, որ առօրյա չնչին փառքի համար թուրք խանի և Մելիք Շահնազար չարագործի արբանյակը դարձար: Քեզ հետ պետք է վարվել ինչպես մի կատաղած շան հետ, որին սպանում են, որպեսզի մյուս արարածները նրա կծոտելուց չվարակվեն...»⁹:

Մելիք Եսային գայրոյթով լի սուրը իջեցրեց Միրզա խանի գլխին (1735 թ.): Ինչպես տեսանք, գեղեցկուհի Հուրիզադն էր մելիքների միջև ծագած արյունալի կռիվների պատճառը:

Իբրահիմ խանը Խաչենի նոր կառավարիչ է նշանակում սպանված Միրզա խանի որդուն՝ մելիք Ալլահվերդուն: Երեք դաշնակիցները՝ Իբրահիմը, մելիք Ալլահվերդին և Մելիք Շահնազարը, պատերազմի են ելնում Դիզակի մելիք Եսայու դեմ՝ պաշարելով Տող բերդը (1781 թ.):

Մելիք Եսային արդեն զրկված էր իր հզոր դաշնակիցներից. Գյուլիստանի Մելիք Բեգլարյան մելիք Յուսուֆը վախճանվել է 1775 թ., իսկ Ջրաբերդի մելիք Իսրայելյան մելիք Աթամը՝ Իբրահիմի սարսափը՝ 1780 թ.: Տողի պաշարումը երկար է տևում:

Մելիք Եսային քաջությամբ պաշտպանվում է հակառակորդներից: Րաֆֆին այդ բոլոր վիպապատումները ներկայացնում է հետաքրքիր շարադրանքով: Այդ հետաքրքիր անդրադարձների նյութը Րաֆֆին քաղել է մի գրչագիր վիպապատումից:

Իբրահիմը Մելիք Շահնազարի խորհրդով Մելիք Եսայու մոտ է ուղարկում մի քահանա և մի հայ մարդ՝ երդումով, խաչով, Ավետարանով, որ Մելիքը ցած իջնի պաշարված բերդից՝ հաշտվելու համար:

Ինչպես Սմբատ Բագրատունի արքան (նենգ Յուսուֆ ոստիկանը խաբեությամբ Սմբատ արքային հանեց բերդից՝ խոստանալով դադարեցնել բերդի պաշարումը և ժողովրդի նախճիրը, ապահովելով անձի անվտանգությունը՝ հրավիրեց բանակցելու: Հանուն իր ժողովրդի փրկության՝ Հայոց արքան դուրս

⁹ Նույն տեղում, էջ 221, 222:

եկավ բերդից, սակայն Յուսուֆ ոստիկանը, դրժելով երդումը, 913 թ. նրան տանջամահ արեց), նույնպես քաջարի Մելիք Եսային դուրս եկավ Տող բերդից՝ հաշտվելու համար իր թշնամիների հետ: Իբրահիմ խանը, ըստ գրչագիր վիպաշարադրանքի, տմարդորեն դրժելով երդումը, Մելիք Եսայուն Շուշիի բանտի մեջ խեղդել տվեց, բարբարոսաբար նրա ամբողջ ունեցվածքը յուրացրեց, ամրոցն ավերակ դարձրեց:

Մելիք Եսային ոչ միայն դպրասեր էր, այլև մեծ հայրենասեր, քաջարի զինվորական, ազգային ավանդների շարունակող: Տողի բերդի եկեղեցու գավթոմ ամփոփված նրա գերեզմանի տապանագիրը հետևյալ արձանագրությունն ունի. «Այս է տապան քաջ իշխանին, Սայի անուն մեծ մելիքին. կարգեալ իշխան Նադիր-շահին. եռեսուն երեք ամ տիրեաց Տիզակ երկրին. զքաջութին և զհաղթութին՝ արար բազում ձեռամբ նորին: Ընդ անօրինաց էր հակառակ. ի սուր մաշեր զթշնամին: Ինքն պարզ և զորավոր, քան զառաջինսն էր ահավոր: Մինչ վաթսուն և վեց ամաց եղեալ, ի յաշխարհէ վերափոխեալ:

Վախճանվեցալ թիվին ՌՄԼ (1781)»¹⁰:

Րաֆֆին, շարադրելով «Խամսայի մելիքությունները», պատմական նյութին զուգահեռ ներկայացնում է նաև գեղարվեստական անդրադարձներ, վիպական հյուսվածքներ, որովհետև Արցախի մելիքների պատմությունն իր վրա կրել է ժամանակի նկարագիրը՝ իր բոլոր շերտերով: Արցախահայության ճակատագիրը մելիքների պատմության շղթայված մի պարույրն է ու անքակտելի էջը: Գիրքը ներկայացնում է հինգ մելիքների թե՛ աշխարհագրագոյության, թե՛ քաղաքական, իրավական, ազատասիրական մտքի ուղղվածությունը, թե՛ բարոյական ու էթնիկ հասկացությունների՝ ներքին մարդու կայացման հոգեբանական բարդ շերտերը, հայրենասերի բարձր որակների վարվեցողության պատկերը, թե՛ դպրասիրության ու նրա դրսևորումների շարժը, մելիքությունների ներքին և արտաքին ոլորտը, թե՛ հասարակական-քաղաքական կյանքն ուղղորդելու ճիշտ ընկալումը, հարաբերությունները կարգավորելու ճանապարհը:

Գրողն այդ օղակը ներկայացնում է մելիքների հարաբերությունների բազմաշերտ դրսևորումներում, իշխանական հաստատուն կարգերում: Րաֆֆու այս միտվածության մեջ ընդգծված ենք տեսնում գրողի՝ շարադրվելիք նյութի հանդեպ որոշակի մշակված կարգ-ծրագիր՝ մելիքությունների երկդարյա ինքնիշխանությունը ներկայացնել փաստի ու գեղարվեստի միաձույլ կառույ-

¹⁰Նույն տեղում, էջ 223:

ցում, որպես մի անբաժանելի մարմին իր դրսևորումներով՝ ֆիզիկական, հոգևոր, գեղագիտական, փիլիսոփայական-բարոյական, էթնիկ, հոգեբանական ներսուզումներով, ինչը կայացած ենք տեսնում «Խամսայի մելիքություններում»: Այդ գծի վրա արժանահիշատակ շատ փաստեր կարելի է թվարկել:

Մի փոքր անդրադարձ կատարենք վիպական ուրույն գծերով ներկայացված, եռանդուն ու մեծ հայրենասեր, Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյան մելիք Յուսուֆի՝ նույնքան դրվատական գծերով օժտված որդու՝ մելիք Բեգլար II-ի կյանքին: Րաֆֆին նրան ներկայացնում է իբրև սաստիկ գոռոզ, քաջասիրտ ու պատերազմասեր, անպարտելի երիտասարդ, ով դեռևս հոր կենդանության ժամանակ, նրա մղած կռիվներին մասնակցելով, հայտնի է դարձել իր զարմանալի հաղթանակներով: Մելիք Բեգլար II-ը երկար չվարեց իր հայրենի իշխանությունը, քանի որ լեզգիների դեմ մղած ճակատամարտում՝ Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Գորան գետի, նույնանուն գյուղի մոտ, սպանվում է հրացանից արձակած գնդակից: Րաֆֆին նրա առեղծվածային մահվան շուրջ հյուսված ավանդությունը «**Լեզենդա**» է անվանում՝ նշելով նաև, թե մելիք Բեգլարի սպանության մեջ կար մի ամբողջ **ռոման**, այսինքն՝ **վեպ**, **որն իր հերթին հուշում է երկի գեղարվեստական տաք երակի առկայությունը**:

Մոր՝ բարեսիրտ Հերիքնազի խնդրանքը, որ որդին այդ անգամ չգնա պատերազմի, քանի որ վատ երազ էր տեսել, մելիք Բեգլարը խստասրտորեն մերժում է՝ նրան մի կողմ քաշելով, թռչում է ձիու զավակին ու գնում իր ճակատագրի հետևից՝ այլևս չվերադառնալով: Բարդ, հարուստ հոգևոր աշխարհով օժտված անհատ էր մելիք Բեգլարը՝ քաջ, ազնվազարմ ու կրոնի:

Մելիք Բեգլար II-ը ամուսնացած էր Մելիք Շահնազարի աղջկա՝ Ամարնայի (Մարիամի) հետ, ով իր հոր նման նպատակին հասնելու միջոցների մեջ խտրություն չէր դնում: Մելիք Բեգլար II-ը սիրում էր նաև շրջապատին իր գեղեցկությամբ հայտնի Բալային: Ամարնան խանդի հողի վրա որոշում է վրեժխնդիր լինել ամուսնուց և սպանել Բալային: Հրաշագեղ կինն ապրում էր Գյուլիստանի Խարխափուտ գյուղի մոտերքում գտնվող «Մելիք Բեգլարի այգի» կոչված գեղատեսիլ վայրերից մեկում: Ամարնան իրենց ծառաներից մեկին՝ Լալային, ուղարկում է ախոյանուհուն սպանելու: Լալան ծրագրված եղեռնագործությունը կատարում է հմտորեն. Բալայի երկար վարսերը փաթաթելով նրա պարանոցով՝ խեղդամահ է անում վերջինիս, մարմինը զցում հորի մեջ:

Եվ այն պահին, երբ մելիքը պատրաստվում է ձին նստել՝ կռիվ գնալու, նրան հայտնում են, թե Բալան սպանված է. «Երբ կվերադառնամ պատե-

րազմից, ես գիտեմ, թե ինչ կանեմ սպանողներին», - գոչում է այլայլված մելիքը:

Ամարնան լավ էր ճանաչում ամուսնուն, նրա խստասրտությունը ու համոզված էր, որ ամեն կերպ ամուսնուն կհաջողվի պարզել սիրած կնոջ սպանության մանրամասները, գտնելով եղեռնագործին՝ սրի կքաշի ոչ միայն սպանողին, այլև ամբողջ ընտանիքը:

Ամարնան վախից մղվում է ավելի մեծ հանցագործության: Զգեստափոխվելով ամուսնուն հետևում է իբրև նրա թիկնապահներից մեկը: Կովի թեժ պահին Ամարնան թփերի միջից արձակում է գնդակը և տապալում ամուսնուն՝ երբևէ պարտություն չկրած սիրած մարդուն՝ Գյուլիստանի քաջակորով մելիք Բեգլար II-ին:

Մելիքի որդին՝ Ֆրեյդունը, անչափահաս էր, դրա համար Գյուլիստանի կառավարությունը ստանձնեց մելիք Բեգլար II-ի եղբայրը՝ նույնպես քաջագործություններով հայտնի, քաջ պատերազմող Մելիք-Բեգլարյան Աբով III-ը:

Բաֆֆին՝ իր հերթին նույնպես իբրև մեծ հայրենասեր, իր հայրենիքի դառը ճակատագրի ժառանգորդ, գրում է. «Դրա (մելիք Աբով III- Չ. Բ.) կառավարության օրերում, որպես պիտի տեսնենք, կատարվեցան Ղարաբաղի բախտավոր և ամենադժբախտ անցքերը...»¹¹, - ու ցավով, մեծ ափսոսանքով ավելացնում է. «Եվ այսպես, Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուբը մեռավ, նրա որդին՝ Մելիք-Բեգլարը սպանվեցավ. Տիզակի Մելիք-Եսային Իբրահիմ-խանի խաբեությանը զոհ դարձավ. Ջրաբերդի Մելիք-Աթամը մեռավ: Նշանավոր փորձված մարդիկը անհետացան, մնացին դյուրագրգիռ, տաքարյուն երիտասարդները...»¹²:

Իբրահիմը՝ պարսից կրոնական մոլեռանդությունը որդեգրած հրեշ, հնարավոր և անհնարին բոլոր միջոցներն օգտագործում էր մելիքներին իրար դեմ լարելու, նրանց ուժերը ջլատելու, նրանց բարքերը ոտնահարելու, ազգային սովորություններն անբարոյականացնելու, քամահրելու, հայեցի դիմագիծն աղավաղելու, նրանց միաբանությունը քանդելու, հակառակ հոգևոր և աշխարհիկ պաշտոնավորներ ընտրելու, մելիքների որդիներին, ժառանգներին շանտաժի ենթարկելու կամ մահադեղով սպանելու, կրոնափոխելու՝ նրանց մղելով խոստովանության:

Այս ամենը պատճառ հանդիսացան, որ Արցախի մելիքները երկու մասի՝

¹¹ Նույն տեղում, էջ 225:

¹² Նույն տեղում:

հակառակ կուսակցությունների բաժանվեն, մեկը Մելիք-Շահնազարյանների կուսակցությունն էր, որին պատկանում էին խանին համակրողներն ու Երից մանկանց վանքի կաթողիկոսները, մյուսը՝ մելիք Մեջլումի և Մելիք Բեգլարյանների, որոնք հակառակ էին Իբրահիմ խանին ու միացած էին Գանձասարի վանքի կաթողիկոսի հետ: Արցախի միաբան մելիքներին հավատարիմ ու բարեկամ Գանձակի Ջավադ խանը հավանություն էր տալիս մելիք Մեջլումի և մելիք Աբովի այն մտքին, որ չպետք է խաբերա ու խարդախ Իբրահիմին հավատալ ու պետք է թե՛ նրա բույնը՝ Շուշիի բերդը, քանդել և թե՛ Իբրահիմին այդ որջից հեռացնել:

Վիպական գեղեցիկ հյուսվածք է Ջավադ խանի հետևյալ խոսքը, որը կարելի է **անծօքի** ժանրի տակ ընդունել՝ իմաստասիրական համեմատության երանգ նախանշելով. «Նզովյալ լինի Մելիք-Շահնազարը, որ կյանք տվեց սառած օձին (Փանահին- Ջ. Բ.), իր կուրծքի վրա ջերմացնելով նրան: Եթե չլիներ Շուշի բերդը, չէր լինի և ջուանշիրցիների խանությունը...»¹³:

СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ РАФФИ “МЕЛИКСТВА ХАМСЫ”

ЗИНАИДА БАЛАЯН

Характеризуя персидских шахов в системе выведенных в “Меликствах Хамсы” образов, историк-романист Раффи отмечает их особое отношение к армянским меликам Арцаха, проистекающее из выраженной ориентированности их политики на стабильность своего господствования в регионе.

В повествовании “Меликств Хамсы” писатель развивает описательные формы художественной прозы: используя и оттачивая традиционные виды устного народного творчества, такие как притчи, сказы, мудрые изречения и суждения, проклятия и пр., он достигает особой выразительности образной речи и глубокого проникновения в смысл описываемого явления.

Наряду с историческим материалом, Раффи в “Меликствах Хамсы” широко использует также художественные вплетения в романную ткань, ибо история меликов Арцаха несла в себе все признаки времени с присущими ему наслоениями. Судьба армян Арцаха – неотъемлемая страница истории меликов и скована с ней одной цепью. Книга дает представление о мировосприятии, о направленности политической, правовой, свободолобивой мысли пятерых меликов, о моральных и этических понятиях, как то: сложности психологи-

¹³ Նույն տեղում, էջ 252:

ческого становления человека, поведенческие проявления высоких патриотических качеств, о любви к просвещению и шагах в этом направлении, внутреннем и внешнем ритме меликств, о правильном выборе тенденций общественной и политической жизни и путей урегулирования отношений.

Ключевые слова – Раффи, “Меликства Хамсы”, система образов.

THE SYSTEM OF CHARACTERS IN RAFFI’S “KHAMSA MELIKDOMS”

ZINAIDA BALAYAN

The historical fiction writer, Raffi in his “Khamisa Melikdoms” accentuates the special attitude of the Persian shahs toward the Armenians and especially towards the meliks of Artsakh. This attitude of the Persian shahs Raffi presents as uniquely deriving from their pronounced propensity in order to sustain their rule in the region.

In the narration of “Khamisa Melikdoms”, the author perfects the descriptive forms of the artistic prose. He turns to the traditional types of folklore, such as proverbs, parables, tales, sayings, judgments, expressions of wisdom curses, etc. and refines them in his own way, thus

imparting the freshness, emphasis and specific expressiveness of a figure of speech and achieving a profound penetration into the essence of the depicted phenomenon.

Raffi in his “Khamisa Melikdoms”, in addition to the historical material, presents artistic inclusions, delicate fabrics of the novel, because for him the history of meliks of Artsakh possess all the intrinsic features of the time with its stratums. The fate of the Armenians of Artsakh is tightly chained to the history of meliks and is its inseparable page. The book gives an insight into the worldview of five of the meliks, in addition to their political, judicial, and liberal thinking trends. It also describes the psychological complex layers that establish the inner self of an individual, as well as the behavioral patterns of inspiring patriotic characteristics; the love of education and steps taken in that direction. The internal and external rhythms of the melikdoms, the proper way of pushing forward the social and political lives and the ways of settling relations.

Key words – Raffi, “Khamisa Melikdoms”, the system of characters.